

НЕОЛИБЕРАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ И КРИЗАТА НА ДОВЕРИЕТО

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

Тракийски научен институт – София

vkprodanov@gmail.com

NEOLIBERAL CAPITALISM AND THE CRISIS OF TRUST

VASSIL PRODANOV

Thracian Scientific Institute - Sofia

Abstract

Trust is related to the functioning of any social system, which is why it is the subject of research in almost all social sciences. Its ethical dimension is related to the idea of morality and predictability of people and institutions, with expectations of competence and conscientious performance of the social roles of those with whom one interacts. The present work develops the idea of a crisis of neoliberal capitalism today, which leads to a sharp collapse of trust. For this purpose, the results of the global empirical trust survey Edelman Trust Barometer 2022 are used, as well as the data of various other surveys.

Keywords: trust, morality, social capital, neoliberal capitalism, crisis

1. Що е доверие?

Доверието е многозначно понятие, което се взаимопреплита с понятието за вяра, така както се взаимопреплитат и свързани с него и други понятия като благонадеждност, увереност, вярност. Ако има по-съществено различие, то е, че при доверието се предполага някаква епистемологическа оправданост, докато вярата е по-скоро емоционално отношение. Затова в предговора си към второто издание на „Критика на чистия разум“ Кант пише: „Трябваше значи да премахна *знанието*, за да направя място на *вярата*...“ [1] Доверието предполага някакви знания обосновка, опит, емпирични наблюдения на поведението на хората край тебе, организациите, институциите, защото ако тях ги няма съществува риск да бъдеш излъган, измамен, ограбен и т.н.

4 ВАСИЛ ПРОДАНОВ

Най-общо доверието е свързано с отношенията между хората или хората и различни социални субекти – институции, носители на съответни социални роли (политици, държавници, учени, религиозни дейци, представители на различни професии и пр.). Доверието е основа за социално взаимодействие, сътрудничество, коопериране и развитие на обществата. Почти няма действия, в които то да не е необходимо. Затова и то е интердисциплинарен феномен, свързан в различни свои измерения с почти всички социални науки – не само с етиката, но и с психологията, социологията, правото, икономиката, епистемологията. Изразява очакванията за порядъчността, подчинеността на поведението на съответния човек, организация, институция на общоприети правила. Ако става дума за специфични професионални групи, лидери, специализирани институции, организации има доверие или недоверие в тяхната компетентност, знания, експертност, опит.

В този смисъл доверието предполага три типа отношения на доверяващия се към този на когото се доверяваме. Първо, това са съответни морални очаквания към поведението на този, на когото се доверяваш. Второ, това е отношение към неговия практически професионален опит, представа че той има качествата да извърши определени неща както трябва, ефективно, полезно и ти очакваш да го направи. Трето, това е отношението към него като човек, който знае по-добре от тебе истините в определена област, той е специалист, може да говори съответни истини за неща, които знае по-добре от тебе. Доверието предполага прогнозируемост на поведението на различни социални субекти, свързано с представата, че техните действия се опират на съответните знания, опит и приети от всички правила – етически, правни, религиозни, икономически и пр. Вярваш в това, което ти казва и в оправдаността на това, което прави съответният социален субект. Смяташ, че той е благонадежден и няма да те измами, излъже, ограби, пребие. Това предопределя и твоето поведение.

Кризата на доверието и неефективността на механизмите на изграждането му водят до криза и разпад на различните общности, организации, на различните социални субекти. Способността на една общност, организация, институция и техните лидери да генерират и поддържат доверие е индикатор за тяхната устойчивост. Липсата на доверие е свързана с усещане за риск, несигурност, уязвимост, неопределеност, страх, напрегнатост. Означава например, че нямаш приятели, тъй като не се доверяваш на

никого, че избягваш непознати, защото не си сигурен какво могат да ти направят, че не искаш да се качиш на такси, защото смяташ че шофьорът ще те измами и т.н. Затова и в обществата нарастващите усещания за несигурност и риск са корелирани с намаляващо доверие. Групите, които са по-несигурни, които нямат достатъчно информация за едни или други неща, хора, институции и т.н. по принцип са и с по-ниско доверие към тях. Затова и държавите, и компаниите и международните институции обръщат специално внимание на изследването, измерването и управлението на доверието. Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) в своя „Наръчник за измерване на доверието“ го определя като „убеждение на човека, че друг човек или институция ще действат в съответствие с неговите очаквания за позитивно поведение“ [2].

Доверието е необходимо за създаването и ефективното функциониране на всяка възможна общност – от семейството, приятелството, трудовия колектив до държавата и отношенията между държавите. Без доверие не е възможно нормалното взаимодействие с останалите хора, функционирането на социалните системи и на техните подсистеми и институции – затова и различните етапи на развитие на държавата и на икономиката са свързани със създаването на успешни механизми на изграждане на доверие и трансформация на социалните субекти, свързани с доверието – семейство, приятелска група, съседи, етнически общности, религиозни общности, нация, социални институции и т.н. Изграждат се морални и възпитателни системи за формиране на личности, които притежават характеристики, заради които другите са готови да им се доверят. Културата и идеологиите се използват за създаване на общи идентичности, които благоприятстват доверието. Изследванията на социалните идентичности показват, че индивидите са по-склонни да се доверяват на хора, които смятат подобни на себе си – от същото семейство, род, селище, етнос, раса, нация, държава, цивилизация, религия, професия, култура, социален страт, партия, идеология. Вътре вече във всяка от тези общности може да има йерархии от авторитети, към които има и различия в доверието. Същевременно в различните семейства, родове, селища, държави, цивилизации, религии, култури, професии, страти, партии, идеологии може да има различия в равнището на доверие. То се променя в различни ситуации и с развитието на всяка от тези общности.

Перспективите за успешно развитие на различните общества са неотделими от равнището на доверие, което те създават. Както отбелязва Франсис Фукуяма в своята

известна книга „Доверие: Новите основи на световния просперитет“ [3] различните икономически, политически, социални, цивилизационни модели на държавите са свързани с различни равнища на доверие, с различна ефективност на моралните, религиозните, правните, политическите, идеологическите, културните механизми за създаване на доверие, а от тук и с успехите на тяхното развитие. При капитализма доверието започва да се изгражда чрез формирането на национални идентичности, съответно на национални държави. Според Фукуяма именно доверието е фактор за успеха на една държава и общество.

Доверието като обект на изследване засяга в една или друга степен всички социални науки, защото представлява интердисциплинарен феномен, който се изучава и формира в обществото като цяло и в отделните му подсистеми. Изследванията на тези науки нормативно са свързани с идеята как да се оптимизират обществото и подсистемите му чрез подобряване на механизмите на генериране на доверие – от нравственото възпитание и стимули за моралност, през законността, подчинението на правила, до лидерството, рекламата, маркетинга, брандинга.

Етическите измерения на доверието са свързани на първо място с неформалните правила на взаимоотношения в различните общности, без които не е възможно ефективното функциониране и на всички останали правила. По начало функционирането на морала, равнището и степента на налагане на определени морални норми и добродетели, възпитавани и възприемани от определена общност, са предпоставка за това как тя взаимодейства с останалите. Перспективите на съществуването на една общност зависят от нейната способност да генерира доверие. Споделените морални норми предполагат формиране на съответни качества, които създават доверие вътре в нея. Общност, в която съществува доверие, предполага и по-висок морал. И в същото време моралното поведение подпомага изграждането на доверие. Между тях съществува позитивна корелация. Едното е необходима предпоставка за другото. Доверието на човек в друг човек е свързано с представата, че другият споделя определени морални норми, носи в този смисъл със себе си почтеност, добронамереност, честност. Затова се предлагат такива механизми за формиране на доверие от един субект на друг субект като ясна и открита комуникация, доброжелателност, съгласуване на интересите, извеждане на преден план общото в идентичността и ценностите, почтеността. Етическите

измерения на доверието са неотделими както от цялостното функциониране и успешно развитие на социалната система, така и на отделни общности, компании, организации.

В **политиката** доверието е свързано на първо място с доверие в държавните институции и субектите, които ги персонифицират. Неслучайно класическата дефиниция на държавата я описва като институция, притежаваща монопола над легитимното насилие. Това именно е в основата на евентуално доверие към нея и свързаните с нея социални субекти. Държавата е неотделима от политиката и политическите субекти, където важни за доверието са такива неща като честността и почтеността на лидерството, идеологията, създаването на устойчиви и основани на правила институции, способността за осъществяване на програми и стратегии. В условията на либерална демокрация населението има доверие към различни партии и различни лидери. Увеличаването на противоречията в обществото води до отслабването на доверието към институциите, държавните и политически елити, до появата на нови партийни лидери, които бързо печелят популярност, промени в избирателното поведение, фрагментация и поляризация, конфликти, кризисни процеси, протести, разпад, бунтове, революции.

В **икономиката** доверието се свързва със специфичен вид капитал, характеризирани като социален капитал и в икономическите университети, включително и у нас в УНСС се изучава отделна дисциплина „Социален капитал“. Затова се създават и различни инструменти за изследване на равнището на доверие на едно общество и се изтъква, че повишаването на това равнище води до повишаване на производителността и до успех в икономическото развитие. Успешното взаимодействие вътре в една компания или организация е предпоставка за колективно генериране на нови неща. Неслучайно например изследване на доверието, публикувано в „Харвард бизнес ревю“ е озаглавено „Доверието: Валутата на иновацията“ и още във въвеждащите думи в него се казва: „Изследването разкри, че културата на иновацията е изградена върху основите на доверието между служителите“[4].

Компанията, която притежава социален капитал печели, тъй като той повишава нейната репутация, привлича потребители и е предпоставка за намаляване на транзакционните разходи, за улесняване и ускоряване на всички взаимодействия. Без способността да генерира и поддържа доверие със своите потребители, служители,

доставчици, клиенти една компания ще се провали рано или късно – служителите ще са склонни да я напуснат, потребителите няма да купуват нейните продукти, по-трудно ще се намерят други компании и организации, с които да се върши съвместен бизнес. За да създаде социален капитал всяка успешна компания и организация разчита при своето функциониране на съответен етически кодекс и неговото спазване, на брандинга, рекламата, маркетинга. Когато се говори за формиране на качества за успех на един човек в труда и в живота изобщо, едно от тях на което се обръща особено внимание е неговата комуникативност, готовност за сътрудничество, способност да създава добро впечатление, да създава приятели и мрежи от взаимовръзки, на хора, които да му се доверяват и са готови да го следват.

Много значим е социалният капитал в сферата на финансовите услуги, където вземането и връщането на заеми, продажбата и цената на акции са тясно свързани също с доверието. Затова например Центърът за риск, банково дело и финансови услуги към Нотингамския университет прави Индекси на доверието и справедливостта на финансовите услуги във Великобритания. Неслучайно много компании слагат в наименованието си думата „доверие“ и се прави всичко възможно да се вдигне доверието към една или друга марка, а брандът, рекламата и маркетингът са инструменти за създаване на доверие, с които да се спечелят колкото се може повече потребители.

Ако в обществото като цяло междуличностното доверие е високо, това е конкурентно предимство, което благоприятства и икономическото развитие. Проучване от 2002 г. на Уотсън Уоят, при което се анкетирали 12 750 работници във всички отрасли, показва, че компании, които са с по-високо доверие имат обща възвръщаемост за акционерите (цена на акции плюс дивиденди), която е с 286 % по-висока от организациите с ниско доверие[5]. При сравнително изследване на доверието в различни страни в света в периода 2017-2020 г. е зададен въпросът „Можем ли да се доверяваме на мнозинството от хората“, на който в Русия положително отговаря 25 % от населението, в Япония – 34 %, в САЩ – 37 %, в Германия – 45 %, в Швеция – 63 %, а в Китай 64 % от населението. Според декана на икономическия факултет на МГУ Александър Аузан увеличаването на равнището на доверие в Русия например до това на Швеция би довело до 69 % ръст на БВП на човек от населението [6].

2. Етапи на развитие на капитализма, промените в доверието и механизмите за неговото генериране

Развитието на обществата е свързано със създаване на различни механизми за генериране на доверие и съответно на изграждане на институции, авторитети, общности. Затова и различните етапи на развитие на капитализма са свързани с промени в моралните ценности, етическите кодекси, равнището на доверие, общностите, институциите и авторитетите, създаващи доверие, кризи на доверието, промени в технологиите и механизмите на формирането му. Като цяло капитализмът е свързан с преход от доверието към локални общности към доверие и в национални общности, от доверие в религията и религиозни авторитети към доверие в науката и научни авторитети, от доверие в институциите на монархията и аристократичните авторитети към доверие в институции и лидери на държавата и съвременните международни организации.

Модерната държава създава нови институционални механизми за генериране на доверие, на нови общности и идентичности. Нейните институции притежават правото на легитимна принуда, благодарение на съответните правила. Либералната държава пази правата на гражданите. От първата индустриална революция насам към това се добавят и различните етапи и версии на либерална демокрация, с която формално държавата е упълномощена от гражданите да извършва едни или други неща. Периодичните кризи на капитализма водят до кризи и на доверието, до трансформации на системата и изграждане на нови и по-ефективни механизми и технологии за неговото създаване.

С развитието на капиталистическия пазар важни стават инструментите за създаване на доверие в пазара и икономиката – важни инструменти за тази цел са мейнстрим икономическа наука и популярни икономисти от Адам Смит до нобеловите лауреати по икономика през 20 век, рекламата, маркетинга, така нар. инфлуенсъри. Върви се от ефективното използване на масовата реклама и създаване на доверие у масовия потребител през втората индустриална революция през нишовия потребител от третата индустриална революция към търсене на доверие у персонализирания потребител на четвъртата индустриална революция и използване на големите данни.

Променят се колективните субекти, които привличат доверие – авторитети, публични личности, лидери, инфлуенсъри. В някогашното българско село например

основните авторитети са били свещеникът, учителят и кметът. Днес това са публични личности, налагани с медиите, лекари, академични фигури, политици, културни дейци, инфлуенсъри.

Важна роля за формирането на доверие играят различните етапи на развитие на идеологическите апарати на държавата (медии, религия, култура, образование) и изграждане чрез тях на доверие в държавата и политиците. Формират се и минават различни етапи основните идеологии в създаването на доверие от 19 век насам – класически либерализъм, социален либерализъм, неолиберализъм; класически консерватизъм, социален консерватизъм, неолиберален консерватизъм; социализъм на Фурие, Оуен, Сен-Симон и Маркс, на социалдемократите и комунистите, на неолиберализиралите се привърженици на „третия път“ и „новия център“. Технологиите, чрез които те се опитват и да привлекат доверие, се променят ускорено, като се почне от вестниците, списанията и книгите, мине се през радиото и телевизията, след това до социалните мрежи днес и перспективите за метавселената утре.

Самият капитализъм минава различни етапи, през които се променят функционирането, технологиите и механизмите на формиране на доверие и недоверие като по принцип равнището на доверие в макросоциален аспект нараства с формирането на нациите и националните идентичности и хомогенизацията на обществата в контекста на единно образование, език, силни идеологически апарати и успешно икономическо развитие. При социалния капитализъм от Рузвелтов тип, с появата и нарастването на средната класа между 1930-те и 1970-те години имаме нарастване на доверието и интеграцията на обществата в развитите западни страни.

През последните повече от четири десетилетия голямата част от света живее в условията на неолибералния глобализиран и американизиран капитализъм, на ускоряването на развитието с помощта на третата и четвърта индустриална революция и появата на нови субекти и сфери на доверие и недоверие. Появява се например понятието за „дигитално доверие“, свързано с появата на едно ново глобализирано, но същевременно силно уязвимо от всяка точка на света на атака и измами дигитално пространство, в което стои проблемите за доверието към идентичността на субектите, с които контактуваш, и за това доколко са защитени данните ти и дали няма да бъдеш

нападнат, обиден, и измамен в него. Започват да се правят ежегодни проучвания и на този тип доверие, както и се търсят механизми за управление на дигиталното доверие. [7]

Неолибералният капитализъм, чийто възход започва в началото на 1980-те години е свързан с криза на предходния социален либерализъм с неговата кейнсианска регулация на икономиката и активна преразпределителна роля на държавата. Изходът от тази криза се намира в глобализацията на капитала, възхода на офшорни зони и данъчни убежища, ограничаване на контрола на държавите над икономиките, отслабване на преразпределителната роля на държавата, намаляване на средната класа и увеличаване на дела на новосъздадения продукт, който отива у капитала и особено у 1 % най-богати в света. В повечето страни в света расте индексът на неравенство Джини и с това се увеличават разделенията в обществата. Водеща сила при този капитализъм са САЩ и те ускориха неговото развитие с рухването на източноевропейския държавен социализъм.

Неолибералният капитализъм, който доминира през последните десетилетия, превърна доверието в ключов инструмент за успешното развитие на икономиките, икономизирайки неговата роля чрез концепцията за социалния капитал. Бяха създадени мощни идеологически, маркетингови, рекламни механизми за формиране на социален капитал. Именно във времето на неолибералния капитализъм от 1980-те години насам постепенно отслабваше ролята на държавата, а същевременно, при глобализацията на конкуренцията, все по-важно ставаше доверието вътре в една компания и доверието към нея в пазарните взаимодействия. По тази причина се разгърнаха изследователски тенденции и практики по налагането на две теми – едната беше за социалния капитал, а другата бе свързана с появата и разпространението на различни центрове по бизнес етика и налагането на етични правила, подобряваше взаимодействието и репутацията на големите компании. Едното беше свързано с другото. Именно възходът на капитала и доминирането на глобалните компании правеха социалния капитал важно конкурентно предимство в битката за потребители и привличането на купувачи за техните акции. Същевременно обаче именно този неолиберален капитализъм създаде предпоставки за рухване на доверието и за кризисни процеси.

3. Кризата на неолибералния капитализъм и рухването на доверието

За кризата на неолибералния капитализъм и свързаното с него доверие съществени са три основни групи фактори, които са системно свързани помежду си и взаимно се подсилват.

Първата от тях е рязкото нарастване на социалното неравенство, а от тук и социалните противоречия между различни социални групи, региони и държави. През 2022 г. в света има 2668 милиардера, които притежават общо 12.7 трилиона долара, равнозначни на 13.9 % от световния БВП. Най-богатите десет милиардера в света притежават по-голямо богатство от 40 % от по-бедната част от човечеството или около 3.2 млрд. души[8]. Маркетизацията и индивидуализацията на всички сфери на обществото водят до нарастваща конфликтност и недоверие. В резултат на глобализацията на капитала и отслабване на регулативните възможности на държавите са деконструирани множество механизми на изграждане на доверие. Фактори за кризата на доверието станаха ускореното нарастване на социалните неравенства, при което увеличаващо се количество богатство отива в ръцете на 1 % най-богати в обществата; глобалните трансформации в геополитическата и геоикономическа сила; кризата на либералната демокрация, разпадът на системните партии, фрагментизацията на политическия живот, възходът на популизма и национализма като средство за създаване на идентичности и доверие.

Вторият основен фактор за кризата на доверието са технологиите, които водят до трансформация на идеологическите апарати, играещи основна роля във формирането на базисните ценности на обществото. Неолибералният капитализъм се съчетава с технологиите на третата и четвъртата индустриална революция, които намалиха ролята на традиционните медии като вестници, радио и телевизия за сметка на интернет и възможността всеки да генерира съдържание там и то да достига до всяка точка на земята. Това бе свързано с възхода на социалните мрежи и възможността на милиони хора да говорят и да бъдат чувани, рязко увеличаване на информацията, появата на ехо стаи, в които противопоставящи се и не доверяващи се на останалите групи от хора се самозатварят и взаимно си вярват, с възхода на това, което днес се нарича хейтърство, а с него и нарастващи протести и форми на политическо насилие.

Третият фактор за кризата на доверието е ускоряването на всички промени, тяхната експоненциалност, която увеличи рязко несигурността и непрогнозируемостта на света край нас, води до рухване бързо на всякакви очаквания, прогнози, обещания, правени от политици и експертни групи. Това бе съчетано с рязко увеличаване на глобалната взаимосвързаност, даваща възможност една или друга опасност в конкретен регион или атака от единия край на света да достигне бързо във всяка точка на планетата. Можеш да бъдеш ограбен от измамник от другия край на света, да бъдеш хакнат от хакер, намиращ се на милиони километри. Появяват се съвсем нови оръжия и така нар. асиметрични заплахи, при които не държави или големи субекти, а няколко души могат да станат опасни за милиони хора. Неслучайно още през 1990-те години стана модерна книгата и теорията на Улрих Бек за глобалното рисково общество и думата „риск“ в момента е една от най-употребяваните в социалните мрежи – на английски например може да се срещне около 7 млрд. пъти. Това създава нагласи, че нищо не е сигурно, че всеки момент можеш да бъдеш подложен на един или друг риск. Нарастващата несигурност е предпоставка за рухване на доверието към всеки и всичко, за възход на конспиративни теории, за бърза смяна на субектите на доверие, намаляваща роля на традиционните авторитети като морални лидери в една или друга сфера. Типичен пример в това отношение бе глобалната икономическа криза през 2007-2008 г., която почти никоя институция и значим експерт не успя да прогнозира, след това пандемията от Ковид-19, а в момента новата глобална икономическа криза, при която докладите и анализите на световните организации през последните месеци включват термини като „несигурност“, „хаос“, „безпорядък“, „риск“.

Всичко това бе свързано с рязко рухване на всички видове доверие – политическо, икономическо, институционално, в различните видове авторитети, с поляризация на обществата и изобретяване на образите на врага като инструмент за обединение и формиране на общности, основани на негативни идентичности. Това се вижда от множество емпирични изследвания, които се правят както в национален, така и в глобален план от най-различни социологически агенции и консултантски компании, тъй като проблемът за доверието е изключително важен както за успешното функциониране на големите компании и целите икономики, така и за държавите и политиците. Едно от най-известните и авторитетни глобални изследвания от 2000 година насам, с ежегодни

доклади от анкетиране на около 36 000 души в 28 държави на всички континенти, е на американската консултантска фирма в областта на публичните отношения и маркетинга Еделман. В тях се представя така нар. Еделман барометър на доверието, който е свързан с корелацията на доверието с различни социални фактори в изследваните държави. Последният доклад от 2022 г., в който се дават данни от изследване на доверието има показателното подзаглавие „Цикълът на недоверие“, под което се разбира ускореният възход на недоверието в голяма част от държавите, където доминира неолибералния капитализъм в света. Какво показват неговите данни?

Първо. За да се прави сравнителен анализ се използва като инструмент Индексът на доверието, представляващ средното аритметично число на процентите от граждани, които изпитват доверие към четири типа институции – неправителствени организации, бизнес, правителства и медии. Като цяло през 2022 г. този индекс общо за всички проучени 28 държави в света е 56, което означава, че средно 56 % от населението в тях има доверие към тези институции. Това, което е важното и се установява от проучването е рязкото падане на доверието в държавите с либерална демокрация и ускореното му нарастване в държави, в които няма либерална демокрация, но имаме успешно развитие на икономиките. През 2022 г. на първо място в света по доверие на гражданите си към тези институции е Китай с неговия социализъм с китайски характеристики, имащ най-висок индекс от 83. Китай в този смисъл е и държавата с най-висок социален капитал в света, който видян през призмата на доверието само в сравнение с предходната година е нараснал с 11 % от 72 на 83. След него са Обединените арабски емирства с Индекс от 76, нараснал в сравнение с 2021 г. с 9 %. На трето място е Индонезия с Индекс от 75. Как стоят нещата в либералните демокрации с техния неолиберален капитализъм? САЩ са на едно от последните места – 24-то място с Индекс от 43, намален в сравнение с предишната 2021 г. с 5 %, а в сравнение с 2017 г. – с 10 %. Най-много за една година е паднал Индексът на доверие в Германия, водещата страна в ЕС, където през 2021 г. той е бил 53, а през 2022 г. се е снижил до 46. В Нидерландия и Австралия индексът им пада в сравнение с предишната година с по 6 % и е съответно 57 и 53.

Това от своя страна е съпроводено с нарастващ песимизъм към бъдещето в страните с неолиберален капитализъм и либерална демокрация. Когато се задава въпросът „Вашето семейство и вие ще живеете ли по-добре през следващите пет години“;

на първо място по песимизъм е Япония – само 15 % от японците смятат, че ще живеят по-добре. На второ място по песимизъм е Франция – само 18 % от французите смятат, че ще живеят по-добре. На трето място е Германия – 22 %, на четвърто е Италия – 27 %, на пето Нидерландия – 29 %, на шесто е Великобритания – 30 %, на девето място е Испания с 36 %. Това са държавите, в които този песимизъм е най-висок от 2000 г. насам, откакто се мери Индексът на доверие от Еделман. САЩ са на 11-то място по степен на песимизъм – там 40 % от населението смята, че ще живее по-добре следващите 5 години [9]. В развитите западни държави липсва икономически оптимизъм, за разлика от Китай, Индия, Индонезия, Обединените арабски емирства, Саудитска Арабия, където Индексът на доверие е много по-висок, а в световните анализи на геополитическите тенденции все повече се говори, че това са страните, които ще оформят бъдещето на света.

Второ. Установява се нарастваща разлика между социалните класи с високи доходи, с по-високо образование и информираност и останалото население по отношение на доверието към неправителствените организации, медиите и правителствата. През 2012 г. разликата в доверието на най-богатите 25 % от населението и най-бедните 25 % от населението е била само 6 %, а десет години по-късно тя е 15 % – 62 % от богатите имат доверие и 47 % от бедните. Страните с най-голямо неравенство на доверието, корелирано с неравенството в доходите са Тайланд – 36 %, Саудитска Арабия – 27 %, Великобритания – 25 %, Ирландия – 23 %, Германия и Нидерландия – 21 %.[10] Други изследвания правят корелация на това различие с отношението към конспиративни теории. Колкото по-несигурна, изложена на риск е една социална група толкова по-склонна е да вярва в различни конспиративни теории или да смята, че причината за нейните проблеми е някакъв враг и това се използва като инструмент за популистски и антисистемни лидери и партии.

Трето. През последните години се установява нарастващо недоверие към различните видове лидери, което очевидно е корелирано с тенденцията на нарастващото неравенство. През 2022 г. средно 67 % от населението на изследваните 28 държави смята, че журналистите и репортерите лъжат, което е 8 % повече в сравнение с 2021 г.; 66 % твърдят, че лидерите на правителствата лъжат, което е 9 % повече в сравнение с 2021 г.; 63 % смятат, че бизнес лидерите лъжат, което е 7 % повече в сравнение с преходната година. Само 58 % имат доверие на своите сънародници, 63 % – на представителите на

здравната система, 74 % – на тези, с които заедно работят, 75 % – на учените. Както се вижда, 25 % не вярват на представителите на научната общност, а 37 % – на лекарите [11]. И сред тях са основните представители на конспиративните теории например за ковид-19.

Четвърто. На правителствата и медиите преобладаващото число отговорили в глобален план гледат като на сили, които разделят и противопоставят обществото. Изводът, който се прави в изследването е: *„Откриваме свят, впримчен в порочен цикъл на недоверие, подхранван от нарастващата липса на вяра в медиите и правителствата. Чрез дезинформация и разделение тези две институции подхранват цикъла и го експлоатират за търговски и политически печалби“* [12].

Пето. Разделенията между привържениците на политическите партии са разделения и по доверието, което имат техните избиратели към различните социални субекти. Типична в това отношение е ситуацията в САЩ, където недоверието на привържениците на републиканците е по-високо от това на демократите. На това, което прави и говори бизнесът се доверяват 55 % от демократите, но само 48 % от републиканците; на неправителствените организации се доверяват 57 % от привържениците на демократите и само 38 % от привържениците на републиканците; на правителството имат доверие 53 % от привържениците на демократите и едва 29 % от привържениците на републиканците; на медиите – 55 % от привържениците на демократите и едва 24 % от привържениците на републиканците [13].

Шесто. Известно е, че през последните години върви нарастваща битка между САЩ и Китай за това кой ще бъде новият световен хегемон с най-високи постижения в икономиката, технологиите, военната сфера. В този контекст и тенденциите в равнищата на доверие в тези страни са важен индикатор за перспективите на тази битка. Какви са изводите по този въпрос в изследването на Еделман? Като цяло именно в контекста на кризата на доверието в неолибералния капитализъм в страните с либерална демокрация откриваме, че като цяло в азиатските държави, с изключение на Япония, имаме растеж на доверието към бизнеса и това доверие е много по-високо отколкото в САЩ и основните страни в ЕС и разликата помежду им нараства, което е потвърждение на други изследвания, които показват, че центърът на световната икономика се измества от традиционния Запад към Азия. Подобно нарастване на доверието в азиатските държави

и намаляването му в основни държави на така нар. Запад имаме и по редица други направления – към здравните системи, националните банки, наднационалните организации. Доверието нараства в азиатските държави, в Обединените арабски емирства и Саудитска Арабия и същевременно е много по-ниско и намалява в САЩ, Германия, Канада, Австралия. Доверието към ролята, мястото, значението на технологиите през последните десет години нараства и е най-високо в Китай, Индия и Индонезия (съответно 90, 89, 91). Същевременно намалява силно в САЩ и Западна Европа (в САЩ е 54, в Германия, Франция и Великобритания е по 61). В Азия има нарастващ технологичен оптимизъм, в САЩ и Западна Европа расте технологичният песимизъм [14].

Особено отчетлива е тази тенденция при сравнение на Китай и САЩ. По този въпрос в изследването на Еделман се прави изводът: „**Дивергенцията на доверие в Китай-САЩ се разширява до най-голямата за всички времена**“. В Китай с неговия социализъм с китайски характеристики доверието непрекъснато нараства, в САЩ, чиято социалноикономическа система от времето на Роналд Рейгън насам е характеризирана като неолиберален капитализъм, намалява и през 2022 г. индексът на доверие в Китай е 83, докато в САЩ е 43. Към правителството доверие в Китай има 91 % от населението, в САЩ – 39 %, към медиите в Китай- 80%, в САЩ – 39 %, към бизнеса – в Китай 84 %, в САЩ – 49 %, към неправителствените организации в Китай – 77 %, в САЩ – 45 % [15].

Всички тези тенденции можем да открием в различни версии и в други изследвания на световно известни изследователски центрове. Ще дам пример с изследването на основаната през 1935 г. американската агенция за емпирични социологически изследвания Галъп, която в проучването си през юни 2022 г. прави извода, че доверието на американците към основните американски институции е на исторически ниско равнище през последните десетилетия – към Върховния съд – 25 %, към президентството и конгреса – 23 %, към църквите – 31 %, към вестниците – 16 %, към наказателната система – 14 %, към големият бизнес – 14 % [16].

Изследване в 23 държави на доверието към представителите на различните професии прави базираната в Лондон компания за глобални проучвания Ipsos MORI. Според него най-високо е недоверието към политиците – средно за всичките 23 държави е само 9 %, след това към министрите в правителствата – само 12 %, а най-високо е

средно доверието към учените – 60 %, след това към лекарите – 56 % и учителите – 52 %. И според това изследване страната, в която населението има най-високо равнище в света на доверието и към представителите на различните професии е Китай с неговия социализъм с китайски характеристики [17].

В България, която е най-неравната страна не само в ЕС, но и в Европа и с едно от най-ниските данъчно облагане на капитала, за сметка на ДДС, с което се облагат и най-бедните и в този смисъл е и най-неолибералната държава в Европа откриваме не по-различни тенденции. С Индекс на Джини 41.3 по неравенство на богатството тя е непосредствено до САЩ, които са с Индекс на Джини 41.4 и в този смисъл сме страната, която в най-висока степен в Европа е изразител на американизирания неолиберален капитализъм [18]. Затова и не е случайно, че мащабът на недоверие на българина е един от най-големите в Европа и след 32 години „преход към демокрация“ доверието към нейните институции е минимизирано. Според проучване на Института Отворено общество през октомври 2021 г. с най-високо доверие у нас са били Българската православна църква с доверие от 61 %, армията – 58 %, висшите училища – 52 %. С най-ниско доверие са били политическите партии – 13 % доверие срещу 80 % недоверие и парламентът – 10 % доверие срещу 83 % недоверие [19].

Същото виждаме и в най-близките до нас по неравенство САЩ. Многодесетилетното проучване на тенденциите на отношението към американското правителство на световно известната изследователска институция в областта на емпиричните социологически изследвания „Пю рисърч сентер“ показва, че доверието към американското правителство е било най-високо през времето на социално либералната държава от кейнсиански тип през 1958 г., когато е достигало тогава 73 % и е започнало да рухва след 1970-те години, достигайки едва 20 % през 2022 г. [20].

От своя страна известната американска изследователска организация Ранд корпорейшън публикува доклад, озаглавен „Упадък на истината“, в който говори, че наред с намаляване на равнището на доверие в другите сфери сред американците през последните две десетилетия рязко пада доверието към фактите и към уважавани преди това източници на фактическа информация и анализи, което води до политическа парализа и колапс на гражданския дискурс [21].

Можем да направим извода, че противоречията, довели до кризата на неолибералния американизиран капитализъм намират отчетлив израз в промените на доверието и в различията в доверието в отделни страни, региони, социални класи. Там, където има по-високо доверие имаме и по-успешно икономическо развитие. Това е свързано с възхода на нови геополитически сили, които имат различни цивилизационни традиции и провеждат политика на силни държави, подчиняващи капитала, което е предпоставка за радикална геополитическа и геоикономическа промяна, в която държавите, които са запазили по-високи равнища на доверие изместват досегашния неолиберализирал се Запад в световното съотношение на силите.

БЕЛЕЖКИ

- [1] **Кант, И.** Критика на чистия разум. С., Изд. на БАН, 1967, 64.
- [2] OECD Guidelines on Measuring Trust, Paris: OECD Publishing, 2017, 42.
- [3] **Фукуяма, Франсис.** Доверие: Новите основи на световния просперитет. С., Рива, 1997.
- [4] Trust: The Currency of Innovation. – In: *Harvard Business Review Analytic Services*, Harvard Business School Publishing, 2022.
- [5] **Willinger, Jeremy.** Trust. – In: *Ethical Systems*. Available at: <https://www.ethicalsystems.org/trust/>, [Accessed 02.11.2022]
- [6] **Аузан, А.** Доверие как фактор и инструмент социално-икономическото развитие. <https://www.youtube.com/watch?v=ynakGF-SGr4>, [Accessed 06.11.2022]
- [7] **Kumar, Srinivas.** Today's Building Blocks for Digital Trust, Available at: https://www.iotforall.com/todays-building-blocks-for-digital-trust?utm_campaign=coschedule&utm_source=facebook_page&utm_medium=IoT%20For%20All&utm_content=Today%27s%20Building%20Blocks%20for%20Digital%20Trust&fbclid=IwAR3ZQY57OgGnepMvVaTjdrkK8ToDm2Qlux1t03BDtTN3gIl0ocYLOjZJZDU, [Accessed 24.10.2022]
- [8] PROFITING FROM PAIN. The urgency of taxing the rich amid a surge in billionaire wealth and a global cost-of-living crisis, Available at: <https://oi-files-d8-prod.s3.eu-west-2.amazonaws.com/s3fs-public/2022-05/Oxfam%20Media%20Brief%20-%20EN%20-%20Profiting%20From%20Pain%2C%20Davos%202022%20Part%202.pdf>, [Accessed 23.05.2022]

- [9] Edelman Trust Barometer 2022, Available at: https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2022-01/2022%20Edelman%20Trust%20Barometer%20Global%20Report_Final.pdf, pp. 21-22 [Accessed 01.11.2022]
- [10] Edelman Trust Barometer 2022, Available at: https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2022-01/2022%20Edelman%20Trust%20Barometer%20Global%20Report_Final.pdf, p. 16 [Accessed 01.11.2022]
- [11] Edelman Trust Barometer 2022, Available at: https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2022-01/2022%20Edelman%20Trust%20Barometer%20FINAL_Jan25.pdf, pp. 14-15 [Accessed 01.11.2022]
- [12] Edelman Trust Barometer 2022, Available at: <https://www.edelman.com/trust/2022-trust-barometer>, [Accessed 01.11.2022]
- [13] Edelman Trust Barometer 2022, Available at: https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2022-01/2022%20Edelman%20Trust%20Barometer%20FINAL_Jan25.pdf, p. 17 [Accessed 01.11.2022]
- [14] Edelman Trust Barometer 2022, Special Report: Trust in Technology, Available at: https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2022-10/2022%20Trust%20Barometer%20Special%20Report_Trust%20in%20Technology%20Final_10-19.pdf [Accessed 01.11.2022]
- [15] Edelman Trust Barometer 2022, Special Report: Trust in Technology, https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2022-01/2022%20Edelman%20Trust%20Barometer%20FINAL_Jan25.pdf, pp. 24, 39 [Accessed 01.11.2022]
- [16] Jones, Jeffery M. Confidence in U.S. Institutions Down; Average at New Low, Available at: <https://news.gallup.com/poll/394283/confidence-institutions-down-average-new-low.aspx>, [Accessed 05.07.2022]
- [17] **Armstrong, Martin.** The Most and Least Trusted Professions in the World, Available at: <https://www.statista.com/chart/19394/trusted-professions-ipsos/?fbclid=IwAR1S9UQ-MeAjwQh3pJ2LGLY4vpMmVkwUWamd2XagNz7c6EJ1RMhSppdo7Tc>, [Accessed 01.11.2022]
- [18] Wealth Inequality by Country 2022, Available at: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/wealth-inequality-by-country>, [Accessed 01.11.2022]

[19] **Белчева, Драгомира.** Обществено доверие към висшите училища в България през есента на 2021 г., Available at: <https://osis.bg/wp-content/uploads/2022/01/%D0%94%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%B5-%D0%BA%D1%8A%D0%BC-%D0%92%D0%A3-2021-FINAL.pdf>, с. 2 [Accessed 01.11.2022]

[20] Americans' Views of Government: Decades of Distrust, Enduring Support for Its Role, Pew Research Center 2022, p. 4

[21] Truth Decay. An Initial Exploration of the Diminishing Role of Facts and Analysis in American Public Life, Rand, 2018